

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Кафедра історії

І.А. Сніжко

**КУЛЬТУРА ДАВНІХ СЛОВ'ЯН ТА
КИЇВСЬКОЇ РУСІ**

Конспект лекції

з дисципліни

«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

Харків – 2015

Сніжко І.А. Культура давніх слов'ян та Київської Русі:
Конспект лекції. – Харків: УкрДАЗТ, 2015. – 29 с.

Видання підготовлене відповідно до робочої програми курсу, є складовою частиною навчально-методичного комплексу дисципліни «Історія української культури».

У конспекті лекції висвітлюється становлення та розвиток культури східних слов'ян додержавного періоду та часів Київської Русі. Розглядається питання етногенезу, матеріальної та духовної культури давніх слов'ян; висвітлено основні етапи державотворчого процесу. Особливу увагу приділено запровадженню християнства і пережиткам язичництва в культурі. Розглядаються питання розвитку ремесел і торгівлі, церковної та світської архітектури, писемності, мистецтва.

Рекомендується для студентів академії всіх спеціальностей денної форми навчання, які вивчають історію української культури.

Бібліографія: 15 назв.

Конспект лекції розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії 20 червня 2014 р., протокол №11.

Рецензент

доц. І.Б. Шрамко

І.А. Сніжко

КУЛЬТУРА ДАВНІХ СЛОВ'ЯН ТА
КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Конспект лекції

з дисципліни
«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

Відповідальний за випуск Сніжко І.А.

Редактор Еткало О.О.

Підписано до друку 26.06.14 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 1,5. Тираж 100. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

ВСТУП

Територія лісостепової та лісової зони Правобережної України на початку I тис. була центром формування слов'янства. Епоху слов'янського етногенезу можна умовно розділити на два основних етапи: вєнедський та анто-склавинський, межею між якими був початок Великого переселення народів та падіння Римської імперії у V ст., що радикально змінило геополітичну обстановку в Європі. Кінець другого етапу позначився вступом у VIII ст. східного слов'янства у переддержавний період культурної та політичної консолідації, який у IX ст. завершився створенням Давньоруської держави.

Ранньофеодальна держава Київська Русь охоплювала величезну територію і була однією з найбільших держав Європи. Давньоруська культура, що спиралась на глибокі вікові традиції, за своїм ідейним багатством і високими художніми якостями не поступалась, а в деяких випадках перевершувала досягнення культури європейських народів епохи раннього середньовіччя. Прийняття християнства, яке стало ідеологічним підґрунтям феодальних відносин та спричинило якісні зміни світогляду, підняло культурний розвиток на новий щабель. Вхідження в європейський культурний світ, різноманітні зовнішні впливи збагатили давньоруську культуру, не позбавивши її самобутності та своєрідності.

Мета лекції – сформувати уявлення про становлення та розвиток культури східних слов'ян додержавного періоду та часів Київської Русі. Буде розглянуто питання етногенезу, господарства, соціального устрою, духовної культури давніх слов'ян; висвітлено основні історичні етапи державотворчого процесу від утвердження централізованої князівської влади до феодальної роздробленості. Особливу увагу буде приділено запровадженню християнства і пережиткам язичництва в культурі. Також розглядатимуться питання розвитку ремесел і торгівлі, церковної та світської архітектури, писемності, мистецтва.

План

- 1 Матеріальна та духовна культура давніх слов'ян.
- 2 Становлення Київської Русі та запровадження християнства.
- 3 Від централізованої держави до феодалної роздробленості.
- 4 Міста і замки.
- 5 Культова архітектура.
- 6 Ремесла і торгівля.
- 7 Писемність та мистецтво Київської Русі.

1 Матеріальна та духовна культура давніх слов'ян

Походження слов'ян. Територія України займає важливе місце у слов'янському етногенезі. Більшість сучасних дослідників прабатьківщиною слов'янства вважають територію, обмежену на заході Середньою Віслою та Карпатами, на сході – Середнім Дніпром, на півночі – Прип'яттю, на півдні – середніми течіями Дністра та Південного Бугу. Саме тут концентрується більшість слов'янських гідронімів та старожитностей середини I тис. н. е. Звідси бере свій початок широке розселення слов'ян на просторах Балканського півострова та Центральної Європи VI-VIII ст.

Ранньослов'янські племена, що ідентифікуються з носіями *зарубинецької* та *пшеворської* археологічних культур, хроністи I-II ст. (Пліній Старший, Птолемей, Тацит) називали **венетами**. Кінець ранньослов'янській єдності поклато Велике переселення народів – експансія готів, гунська навала та падіння Римської імперії. У V ст. готський історик Йордан згадує слов'ян як народ, що походить від одного кореня і відомий під трьома іменами: **венедів, антів та склавинів**. За Йорданом та Прокопієм Кесарійським, у VI ст. анти мешкали у лісостепу між Нижнім Дунаєм та Сіверським Дінцем, а склавини жили по Дністру і на півночі до Вісли, що збігається з територією поширення пам'яток відповідно *пеньківської* та *празької* культури V-VII ст.

У період VI-VII ст. склавини та анти з лісостепової зони сучасної України розселяються на Балкани, у Подунав'я, в

басейни Ельби та Одри, започатковуючи південну та західну гілки слов'янства. У цей же час слов'яни Середнього Подніпров'я просуваються на північ Дніпром та Десною і на схід на Верхній Донець та Дон. З цими подіями пов'язаний розпад слов'янської спільноти і початок формування окремих народів.

З початку VII ст. анти не згадуються в історичних джерелах: їх зникнення з історичної арени значною мірою пов'язане з розгромом антського племінного союзу аварами. Натомість роль нащадків склавинів у Східній Європі на початку VIII ст. зростає. На базі празько-корчацької виростає *лука-райковецька* археологічна культура VIII-IX ст., що стала культурним та політичним підґрунтям Київської Русі. Територія її розповсюдження – лісова та лісостепова зона від Дніпра до Закарпаття, але вплив відчувався і на лівому березі Дніпра, де мешкали нащадки антів. Йдеться про *волинцівську* (VII-VIII ст.) та *роменську* (VIII-IX ст.) культури басейнів Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли. Лука-райковецьку культуру залишили племена літописних деревлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, хорватів. Волинцівська та роменська культури – це літописні сіверяни. Культурна та політична консолідація слов'янських племен завершилась створенням держави Київська Русь.

Господарство та соціальний устрій. Основою господарської діяльності, що визначала спосіб життя слов'янських племен, було *землеробство*. Під поля використовувалися переважно ділянки, розташовані поблизу річок, що засвідчує топографія поселень. Виснаження земель було, імовірно, однією із основних причин слов'янської колонізації. Заселивши лісостеп, землероби почали ширше застосовувати залізні насадки на рала, використовувати серпи досконаліших типів і ротаційні жорна.

Рівень *металургії та ковальства* залишався невисоким. У цей час відбулось відокремлення металургії від ковальської справи. Виникли невеликі виробничі центри, що склалися з печей та сиродутних горнів. Ливарні формочки та скарби прикрас, до яких входили й поламани речі, свідчать про появу спеціалістів-ювелірів.

Такі види ремесел, як *гончарство, прядіння, ткацтво, обробка шкіри*, за умов натурального способу життя залишалися

в межах родинного промислу. Рівень торгівлі під час стрімкого розселення склавинів і антів також був невисоким.

Прокопій Кесарійський повідомляв про те, що склавини та анти VI ст. «живуть у народоправстві, тому у них доля і недоля у житті вважаються справою спільною». Невеликі слов'янські поселення, найімовірніше, належали патріархальним родинам. У більших селищах могли жити по кілька таких родин. Групи поселень у басейні тієї чи іншої річки можна співвіднести з повідомленням Йордана про те, що венеди поділяються на окремі племена, назви яких відповідають родам та місцям проживання. Їх можна розглядати як військово-політичні об'єднання. Центрами таких племен могли бути городища, як, наприклад, Зимне, Київ, Колочин.

Це доба «воєнної демократії», коли під час походів створювались могутні військові союзи, було поширене патріархальне рабство, та незважаючи на посилення ролі військових вождів, більшість важливих справ вирішувалися на народних зборах вільних общинників.

Протягом VIII-X ст. відбулися помітні зрушення в економіці та суспільних відносинах східнослов'янських племен. У *землеробстві* відбувся перехід до двопільної системи. Підвищенню продуктивності праці сприяло застосування плужного рала з широким наральником і череслом, що збільшувало глибину оранки і поліпшувало її якість, та серпів з асиметричним лезом і відігнутих руків'ям.

Розвиваються *ремесла*, зокрема металообробка, про що свідчать знахідки виробів із заліза, кузні з набором інструментів. Застосування гончарного кола поступово витісняє з ужитку грубу ліпну кераміку.

Спостерігається поживлення міжнародної *торгівлі*. Система економічних зв'язків поєднувала східних слов'ян із Великою Моравією, Болгарією та іншими західно- та південнослов'янськими об'єднаннями, а також Хозарією та країнами Сходу. Про це, зокрема, свідчать численні знахідки арабських дирхемів – універсальної валюти того часу.

Зафіксовані на деяких поселеннях житлово-господарські комплекси свідчать, що провідним виробничим осередком стала мала сім'я. Прогрес орного землеробства, розвиток ремесла і

торгівлі сприяли формуванню територіально-сусідської общини, перетворенню її на селянську. Виникають нові адміністративні, ремісничі й торговельні центри. Деякі з них (Київ, Чернігів, Полоцьк, Ладога, Ізборськ) згодом стають першими давньоруськими містами. Інші (Хотомель, Зимне, Пастирське, Битиця) залишаються міжплемінними центрами та прикордонними фортецями.

Релігійні вірування. Давні слов'янські вірування були **язичницькими** і ґрунтувалися на обожнюванні сил природи. Все життя слов'ян пронизувала віра у втручання надприродних сил, залежність людей від богів і духів. Верховним божеством був Перун – бог блискавки і грому, що поєднував у собі добро і зло: він міг уразити блискавкою, але водночас він переслідує Змія, який переховується, наздоганяє і вбиває його. Після перемоги над Змієм іде дощ і очищає землю від нечистої сили. Не менш сильними і грізними були Сварог – бог вогню; Стрибог – бог вітрів, який втілює стріли і війну; Даждьбог – бог успіху, який ототожнювався з сонцем; Хорс – бог сонця (іноді місяця); Симаргл – бог підземного світу в образі крилатого пса та ін. Інтереси і заняття людини втілювали Велес – бог багатства, худоби і торгівлі; Мокош – богиня дощу і води, покровителька ткацтва; Дана – богиня річок (згадка про неї є у багатьох піснях) та різні берегині. Відмітною рисою є і слабо виражений антропоморфізм богів: вони мало схожі на людину, нагадують переважно фантастичних істот. Скульптурні зображення божеств виконувалися частіше за все з дерева, рідко з каменю.

Важливу роль у житті східних слов'ян відігравали культові споруди – *капища* й *святинища*, де стояли виготовлені з різних матеріалів зображення язичницьких богів. За межами найдавнішого київського городища досліджені залишки такого культового об'єкта. Підмурки святинища були скріплені глиняним розчином. Його конфігурація нагадує прямокутник із шістьма заокругленими симетричними виступами. В середині містилася велика чашоподібна яма – жертovníк із прошарками вугілля, попелу та перепаленої глини. Тут же знайдено велику кількість кісток жертovníх тварин, фрагменти кераміки, бойову залізну сокиру – символ язичницького бога Перуна. Ймовірно, святинище є одним із матеріальних підтверджень першої

релігійної реформи князя Володимира Святославича, проведеної ним у 980 р.

Серед кам'яних статуй вирізняється знаменитий Збруцький ідол, знайдений у річці поблизу Гусятина на Тернопільщині. Ця скульптурна композиція являє собою чотирикутний стовп заввишки 2,67 м із розміщеними на кожній із чотирьох сторін площинними зображеннями, поділеними на три яруси. На нижньому висічено фігуру вусатого чоловіка, який підтримує середній ярус, заповнений фігурами чоловіків і жінок, котрі взялися за руки. На горішньому, третьому ярусі розміщено фігури чотирьох божеств, увінчаних спільною шапкою, що, можливо, відбиває розвиток у слов'янській міфології ідеї єдиного верховного бога. Описані божества інтерпретуються в такий спосіб: у центрі на головному лицевому боці – Мокош із рогом достатку в руці; правобіч від неї, на сусідній грані, міститься богиня шлюбу та сімейного життя Лада з кільцем на руці; ліворуч стоїть воїн із мечем і конем (мабуть, сам Перун); на тильній грані розміщено зображення без атрибутів. Уся статуя в цілому символізує собою ще одного бога – Рода.

Загальноновизнано, що три горизонтальні яруси цього ідола символізують три зони Всесвіту: горішній ярус – небо, середній – землю, нижній ярус посідає підземний бог, який тримає на своїх плечах земний світ. Єдине божество Род об'єднало по вертикалі не лише всі «світи», а й найважливіші для людини функції незримих сил – світло, добробут, родючість, безпеку й заступництво предків.

Звичай кремації померлих на кострищах вказує на те, що світогляд східних слов'ян містив поняття про поділ Космосу. Кожен об'єкт, перебуваючи в одному із трьох «світів», через певний час переміщувався до іншого. При цьому початковий напрям міг бути лише вгору – разом із димом поховального кострища до «небесного світу». Проте й пізніше, коли вже ховали за обрядом інгумації, душа так само «відлітала на небо». Кораблями, в яких відбувалося це переміщення, були споруди будинкоподібних обрисів (будинки мертвих), що пізніше трансформувалися у християнські домовини.

Слов'янина за життя і після смерті оберігали різні амулети – круглі підвіски (символи Сонця), лунниці (символи Місяця),

сокирки й шматки кременю (символи Перуна), шумливі підвіски (для відлякування злих духів), глиняні писанки (символи відродження), ключики (символи багатства), кігті диких звірів (обереги від хвороб) та ін. Оберегами за певних обставин могли служити й деякі побутові предмети, наприклад ножі або ножиці.

2 Становлення Київської Русі та запровадження християнства

За літописною традицією, першим князем полянського союзу був Кий, а останніми – Аскольд і Дір, які у 860-ті роки ходили на столицю Візантійської імперії Константинополь. X - початок XII ст. – час функціонування Давньоруської держави в межах єдиної ранньофеодальної монархії на чолі з представниками династії Рюриковичів. Основною особливістю політичної системи держави, яка зароджувалась, було те, що її функції виконувалися, головним чином, військовою організацією – дружиною. Вона утворювала органи управління центральної влади, здійснювала збір податків та їх перерозподіл, а також виконувала суто військові обов'язки.

За князювання Володимира (980–1015 рр.) Київська Русь перетворилась на найбільшу в Європі державу, із централізованою владою, сильною економікою, сталими торговельними і дипломатичними зв'язками. Проте ця могутня імперія не мала єдиної ідеології. Могутнім консолідуючим фактором стало запровадження християнства як державної релігії.

Запровадження християнства. У X ст. християнство стало панівною релігією в Європі. На Русі про християнство також було відомо задовго до релігійних реформ Володимира: християнами були Аскольд і Дір, достовірним є факт хрещення княгині Ольги у 958 р. Але вирішальним для процесу християнізації Київської Русі було введення цієї релігії як державної в 988-990 рр.

Князь Володимир спочатку зробив спробу пристосувати для нових ідеологічних потреб централізованої держави стару язичницьку релігію: боги мали символізувати волю правителя та

обов'язковість виконання його наказів. Для цього, зокрема, на Старокиївській горі було створено пантеон, де, судячи з мініатюр Радзивіллівського літопису, боги мали урочистий і грізний вигляд. За переказами, Володимир відродив забутий і не вельми популярний звичай людських жертвоприношень. «Повість минулих літ» зазначає: «І приносив їм жертви, називаючи їх богами, і опоганилася кров'ю земля Руська і горб той». Однак проведена реформа наразилася на великий спротив і не досягла своєї мети.

Міцніючий клас феодалів на чолі з князями вимагав нової релігії. Найкраще його інтересам відповідало християнство за візантійським зразком, де, на відміну від західноєвропейських країн, церква була підвладна імператору і всіляко сприяла зміцненню центральної влади. Певну роль відіграло і те, що дозволялося богослужіння національними, зрозумілими народу мовами.

Володимир хрестився сам, хрестив своїх бояр і під страхом покарання примусив хреститися всіх киян і все населення країни. Поряд зі слов'янами в Київській Русі мешкали представники понад 20 різних народів: на півдні – печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки; на північному заході – литва, ятвяги; на північному сході – чудь, меря, весь, мурома, мордва, черемиси, перм, ям, печора та інші угро-фінські народи. Християнство через Київ прийшло згодом і до них. Знать і заможні верстви населення приймали нову релігію порівняно легко і навіть охоче, як таку, що користувалася заступництвом центральної влади. Найбільш прихильними до старої язичницької віри були низи суспільства. Нова релігія впроваджувалася насильним шляхом і в Києві, і в інших містах. «Путята хрестив мечем, а Добриня вогнем», - так говорили в той час про воєвод князя Володимира, які хрестили Новгород.

Однак протистояння старої язичницької і нової християнської релігій на Русі призвело до появи такого синкретичного явища, як двовір'я. До нього можуть бути віднесені: одночасне звернення до християнських і нехристиянських надприродних персонажів та інші форми змішування різнорідних елементів; використання християнами елементів язичницької обрядовості та фразеології; присвоєння

персонажам християнської міфології рис язичницьких божеств; звернення до язичницьких персонажів і мотивів у християнському середовищі.

Щоб замінити місцеві вірування й обряди єдиним християнським культом, церковним проповідникам та ієрархам довелося тривалий час пристосовувати служби до язичницьких богів, свят і обрядів. Так, Перун став ототожнюватися з Іллею-пророком, Ярило – зі святим Георгієм, давні зимові свята були приурочені до Різдва Христового і Хрещення, дохристиянське свято Великодня – до Воскресіння Ісуса Христа тощо. Проти язичницького свята Івана Купала церква боролася багато сторіч, але так і не змогла його подолати. Так і не вдалося похитнути віру народу в «нижчі духи».

Християнське віровчення знайшло відображення і в натільних хрестах із металу, перламутру чи сланцю, хрестах-складнях (енколпіонах) та образках круглої або прямокутної форми із зображеннями різних святих Христа, Марії, Георгія, Миколая, Пантелеймона. На одному з уламків горщика XII ст., виготовленого місцевим ремісником Автуницького сільського поселення, вдалося прочитати частину напису «(Боже) поможи рабу твоєму М...». Про співіснування старих і нових вірувань у свідомості окремих людей свідчать знахідки язичницьких і християнських символів в одних і тих самих археологічних комплексах. Іноді протилежні з релігійного погляду речі могли поєднуватися в окремому виробі (наприклад, хрест у колі чи всередині підвіски-лунниці, або звернення до Бога на язичницькому амулеті типу кабанячого ікла).

Язичницькі мотиви простежуються також на деяких жіночих прикрасах. Це срібні двостулкові браслети-наручі та не менш відомі колти з емаллями. Перші з них стягували довгі й широкі рукава сорочок, що вдягалися жінками перед ігрищами, а під час танців знімалися. Другі являли собою фрагменти головного убору. На браслетах часто викарбовувалися зображення жінок у танці, скоморохів, гусярів, тобто все те, що засуджувалося церковниками як язичницьке.

Процес християнізації на Русі розтягнувся на віки. Головними носіями ідей християнства стали церкви і монастирі. Все духовенство відповідно ділилося на «біле» і «чорне». При

церквах мешкали численні служителі: крім священника, були так звані «церковні люди» – ігумен, диякон («біле духовенство»), а також просфірниці, паломники, лікарі, задушні люди (невільники, подаровані церкві); сюди ж приймали інвалідів. Оскільки православне християнство не передбачало обітниць безшлюбності для «білого» духовенства, всі церковні люди могли мати сім'ї, члени яких також жили при церквах. Вони не підлягали світському суду, їх судив єпископ. Духовні звання часто переходили з покоління в покоління.

Велика роль у поширенні християнства належала монастирям, головним з яких був Києво-Печерський (1051 р.). Чернецтво найбільш повно втілювало ідеї зречення від миру, спокутування гріхів, служіння Богу. Ченці жили за рахунок власної праці, а не за рахунок подаянь від парафіян, давали обітницю безшлюбності. Життя перших київських ченців – Антонія, Феодосія Печерського та інших – було важким, наповненим виснажливою фізичною працею, самообмеженнями, молитвами. Систематичні пости стають нормою не тільки для ченців, але і для всіх віруючих. Їсти жирну їжу, наприклад, у Великий піст стало вважатися гріховним. Поступово християнство охопило всі сфери життя людини. Вже у часи князювання Ярослава Мудрого митрополит Іларіон трактував божественну благодать як суспільну норму, закон. У суспільстві розповсюджуються ідеали любові до ближнього, упокорювання і всепрощення, які орієнтували людину на послух. Першими руськими святими стали Борис і Гліб, які прийняли мученицьку смерть від Святополка Окаянного.

Прийняття християнства мало для Русі, при всій суперечності наслідків, величезне позитивне значення. Зміцнювався новий феодальний лад. В ідеології безліч місцевих культів замінювалася культом єдиного Бога. Централізована організація священнослужителів – церква, підлегла владі великого князя, служила зміцненню його становища необмеженого монарха. Із прийняттям християнства Київська Русь на рівних увійшла до кола європейських країн. Вона активно вбирала кращі культурні набуток Європи: кам'яну архітектуру, живопис, книгописання, книгозбирання, шкільництво. Монастирі перетворились на осередки концентрації інтелектуального

потенціалу. У цілому прийняття християнства позначилося на всьому духовному житті суспільства, привело до значного його збагачення.

3 Від централізованої держави до феодалної роздробленості

Ярослав Мудрий (1019–1054 рр.) наслідував кращі традиції правління свого батька, він розширив кордони держави, зміцнив економічні та дипломатичні зв'язки із західноєвропейськими країнами, у тому числі й через династичні шлюби. Укріплювалась християнська віра, було засновано монастирі Св. Юрія та Св. Ірини, започатковано чернецтво в Печерах за селом Берестовим, де невдовзі побудований Печерський монастир – майбутній осередок культури. Ярослав організував світську школу, де навчалися близько 300 дітей. При Святій Софії працювали переписувачі та перекладачі книжок, було зібрано першу в Україні бібліотеку. Було укладено перший літописний звід, перший звід законів «Руська Правда», розвивалися писемність та оригінальна література.

За правління Ярослава розпочалося кам'яне будівництво як культових, так і цивільних споруд. Київ істотно розширився, нова система валів передбачала чотири в'їзні брами. На Подолі розміщувалися торговий центр, пристань і 8 ринків. Про це розповідає німецький воїн Тітмар Марзебурзький, що був у Києві в 1018 р.

Після смерті Ярослава сформувався правовий статус Києва і прилеглих до нього територій як загальнонародової спадщини Рюриковичів. Великий князь володів нею тимчасово – доки сидів на київському столі.

Суперечки між представниками різних гілок князівського роду поглиблювалися, що відбилося в регіональних конфліктах та рішеннях князівських з'їздів (перший відбувся в 1097 р. у Любечі). Основою цих суперечок були соціально-економічні фактори, зокрема зміцнення феодалних тенденцій на місцях.

Все це послаблювало міць країни й погіршувало умови життя населення. Для різних прошарків суспільства дедалі

привабливішими ставали об'єднувальні тенденції, виразниками яких на початку XII ст. були великі князі київські Володимир Мономах та його син Мстислав Великий. Однак високий рівень економічного розвитку і відповідних йому суспільних відносин уже невблаганно підводив одну із найбільших держав тогочасної Європи до епохи феодальної роздробленості.

Період феодальної роздробленості (30-ті рр. XII ст. – 40-ві рр. XIII ст.) характеризується поглибленням процесу феодалізації давньоруських земель. Ставала дедалі відчутнішою необхідність підвищення рівня виробництва, зміцнення економічних та інших зв'язків між окремими територіями. Формування відносно незалежних князівств не призвело до цілковитого політичного розпаду держави. Соціальна верхівка давньоруського суспільства XII-XIII ст. являла собою складну феодальну ієрархію, верхні щаблі якої посіли представники князівського роду, а нижчі – бояри, дружинна знать, дворяни.

Та всі політичні, економічні, етнічні, культурні процеси значною мірою припинилися у першій половині XIII ст. Катастрофа була викликана монголо-татарською навалою, що почалась 1237 р. У 1239 р. загарбники здобули Переяслав та Чернігів, у 1240 р. – Київ, у 1241 р. – Володимир-Волинський та Галич. Дещо пізніше хан Батий припинив свій похід на території, розміщені на захід від Русі. А ще пізніше була створена держава Золота Орда, котра вплинула й на подальшу долю східних слов'ян.

4 Міста і замки

Давньоруське місто являло собою найважливішу структуру державності. Молода східнослов'янська знать розпочала будівництво замків-фортець, котрі порівняно швидко ставали дитинцями ранньофеодальних міст. Під їхніми стінами відбувалася концентрація ремесла і торгівлі, а в межах самих фортець складалася військова дружина. Варяги називали Русь «Гардаріки» – країною міст або замків. На початковому етапі давньоруської історії відомо 16 міст, у другій половині XI ст.

з'являються повідомлення про 50 нових центрів, у XII ст. – більш як 130, а в перші десятиліття XIII ст. – ще близько 50.

Основним елементом зростання і розвитку кожного міста була фортеця: відносно невеликий князівсько-боярський дитинець, де зосереджувалися органи влади й управління. У цілому давньоруські міста являли собою соціально-економічні, політичні й культурні центри, де зосереджувалися матеріальні й духовні надбання. Напередодні монголо-татарської навали найбільші центри сягнули європейського рівня розвитку.

Одним із найбільших міст на Русі був Київ. Він постав на правому березі Дніпра ще наприкінці V ст. н. е. У IX-X ст. територія міста значно збільшується: поселення й городища цього періоду розміщуються на горах – Старокиївській, Замковій, Лисій, Щекавиці, Дитинці, Кудрявці й на Подолі. Одночасно з розширенням самого міста збільшується і його центральна частина: уже в середині X ст. за межами дитинця зводяться деякі князівські будівлі. Поблизу поселень містився й курганний могильник.

Кінець X – середина XIII ст. – період найвищого піднесення міста. Збільшується його територія, розквітають економіка та культура. Найдавніше київське городище уже за часів Ігоря та Ольги стало затісним для дитинця. Тому за князювання Володимира Святославича навколо нього зводять нові земляні укріплення. Площа «міста Володимира» наприкінці X – на початку XI ст. становила 10 га, а спрямування та конфігурація валів повністю відповідали топографії місцевості. З боку плато розміщувалися центральні Софійські ворота.

В XI ст. Київ продовжував швидко зростати, а тому стара лінія укріплень також перестала відповідати вимогам його оборони. У першій половині XI ст. Ярослав заклав нову фортецю, площа якої була набагато більшою від попередньої, хоча й починалася від валів X ст. «Місто Ярослава» мало троє виїзних воріт – Лядські, Жидівські і Золоті. Центральні, Золоті ворота, являли собою двоярусну споруду: нагорі розміщувалися сторожовий майданчик і Благовіщенська церква.

У другій половині XI ст. забудовується так звана Михайлівська гора – верхнє плато сучасної Володимирської гірки. Цей район також мав власну систему укріплень.

Київ XI-XIII ст. мав великий ремісничо-торговельний посад, більша частина якого містилася на Подолі. За укріпленнями посаду розміщувалися садиби, що тягнулися вздовж дороги на Дорогожичі до Кирилівської церкви.

В XI-XIII ст. навколо столиці Русі з'явилися приміські слободи, села, князівські двори й монастирські садиби, що були безпосередньо пов'язані з Києвом і складала його периферійні райони. Це Кирилівський, Печерський, Видубицький, Кловський монастирі, Предславино, Берестове, Красний двір. Загалом у Києві та його околицях мешкало близько 50 тис. людей, тобто він став одним із найбільших населених пунктів середньовічної Європи.

Місто мало досить чітку планувальну структуру, її найважливішими вузлами були ворота в системі валів, міські площі, архітектурні ансамблі, куди радіально сходилися вуличні магістралі. Напрямок вулиць залежав також від топографічних факторів. Ширина вулиць не перевищувала 6 м, а ширина провулків – 3-3,4 м. Усі монументальні споруди розміщувалися певними ансамблями, які утворювали композиційні центри окремих районів міста.

Протягом тривалих археологічних досліджень в Україні відкрито велику кількість жител давньоруського часу. За конструктивним способом зведення стін вони поділяються на каркасно-стовпові та зрубні (вінцеві). А за рівнем заглиблення у ґрунт – на землянки, напівземлянки та наземні.

За планувальною структурою вони підрозділяються на одно-, дво- і трикамерні. Найпоширенішим був перший тип. Однокамерний зруб (чи кліть) був основним житловим приміщенням; двокамерний складався із житлової частини й сіней; трикамерний – із хати, сіней і кліті. Саме цей тип житла пізніше в Україні дістав назву «дві хати через сіни». Вхід до них, зазвичай, розміщався з теплішої, сонячної сторони. Обов'язковим елементом кожної із таких будівель була стаціонарна піч, для спорудження якої, за відсутності на більшій частині території Русі каменю, використовувалася глина, що часто покривала дерев'яний каркас.

Будувалися також різноманітні господарські споруди, об'єднані в єдиний житлово-господарський комплекс – садибу.

Навколо неї зводилася дерев'яна огорожа. Переважна більшість жител – одноповерхові, але траплялися двоповерхові, а деякі навіть мали три поверхи.

Міська давньоруська вулиця з двох сторін була захищена парканами з ворітьми. На торгових місцях розміщувалися ряди крамниць та майстерень, що виходили на під'їзні шляхи і торгові площі. Основні вулиці сходилися біля в'їзних воріт, а також у районі торгової площі або церковного майдану. Вулиці нерідко замощувалися дерев'яними колодами або плетеними гатями.

На дитинці стародавнього Києва, окрім численних церковних споруд, виявлено залишки кількох світських, на думку дослідників, це були князівські палати. Кругла ротонда, частина палацу княгині Ольги, як свідчить техніка будівництва, була споруджена навіть раніше за Десятинну церкву. Інший палац мав п'ятичастинну структуру, перед центральною частиною, оберненою до головного фасаду Десятинної церкви, розміщувалася галерея. Стіни членувалися плоскими пілястрами, всередині палац прикрашався фресковим розписом. Під час розкопок виявлено рештки різьблених мармурових та шиферних капітелей і деталей. На думку фахівців, палац був резиденцією Володимира Святославича, тобто головною офіційною спорудою тогочасного міста.

У палацовому кам'яному будівництві побутувало два типи споруд: великі, прямокутні у плані, й невеликі, квадратні, високі тереми, які, можливо, входили до ансамблю дерев'яних палацових комплексів. Такі будівлі мали витоки в давньоруській дерев'яній архітектурі. Тричастинні палаци, на основі аналогій у середньовічному палацовому будівництві та мініатюр Радзивіллівського літопису, мали вигляд видовжених двоповерхових будівель з баштами в центрі або з боків, можливо, з аркадами в першому ярусі та лоджіями у другому.

Залишки палацових споруд виявлені не лише у столиці Русі, а й у інших містах, зокрема на дитинці Чернігова. Але тут відомі й менші за розмірами кам'яні будівлі. Так, поблизу Спаського собору досліджено фундамент невеликого за розмірами, квадратного у плані терема. Знахідки, товщина стін та відносно невеликі розміри дають можливість реконструювати його як

триповерховий терем, покритий свинцевими листами, багато прикрашений і розписаний фресками.

5 Культова архітектура

Невід'ємним елементом державного розвитку Русі була православна церква, її організація багато в чому нагадувала світську владу. На чолі церкви стояв митрополит «Київський і всієї Русі». Єпархіями, у XII-XIII ст. територіально наближеними до князівств, управляли єпископи. Важливою складовою церковних організацій були монастирі, розташовані як у великих містах, так і поза ними. Нерідко вони ставали й заміськими резиденціями окремих представників давньоруського князівського роду.

При зведенні церков канонічним став візантійський хрестовобаневий тип храму. Вперше він був застосований при спорудженні Десятинної церкви – першої церковної споруди Києва. Собор в ім'я Богородиці, котрий дістав назву Десятинної церкви, розміщувався на території князівського дитинця і його було видно здалеку. Будувався з 989 по 996 р. У його спорудженні брали участь візантійські майстри. Це був великий храм, в основу плану якого було покладено хрестовобаневий варіант тринефного триапсидного храму. З трьох боків його оточували галереї. Серед руїн були виявлені численні мармурові деталі – сліди внутрішнього оздоблення – капітелі колон, уламки різьблених плит. Збереглися також фрагменти мозаїчних підлог, викладених із мармуру, пірофіліту та інших різнокольорових порід каменю.

За часів князювання Ярослава Мудрого головним храмом столиці Київської Русі вважався Софійський собор. Прикрашений різнокольоровими майоліковими плитками, з підлогою, інкрустованою мозаїками, розписаний яскравими фресками, собор вражав сучасників довершеністю своїх форм. Це був п'ятинефний хрестовобаневий храм із хрещатим підбаневим простором та анфіладами бокових нефів. Із трьох сторін його оточували два ряди відкритих галерей – двоповерхова внутрішня і одноповерхова зовнішня. Із заходу до собору між зовнішніми

галереями прибудовані дві башти, в яких широкі сходи вели на другий поверх – «податі». На другому поверсі містилися дві великі світлі зали, призначені для князя та його оточення. Собор завершувався тринадцятьма банями, з яких найбільша середня була центром споруди. Головний архітектурний ефект будівлі полягав у її складній і водночас гармонійній композиції.

Пізніше в архітектурі великих центрів дедалі більше починають проявлятися місцеві риси, що згодом розвинулися у школах зодчества окремих областей. Прикладом у цьому відношенні може служити Успенський собор XII ст. у центрі літописного Галича, який своїми розмірами поступався лише київському Софійському. Він був побудований із білого каменю у стилі галицької архітектурної школи. Це п'ятинефний, триапсидний храм, прикрашений фігурною та орнаментальною різьбою – масками, барельєфами, колонками. Підлога викладена кам'яною плиткою. Неподалік від храму відкрито велике скупчення керамічних полив'яних плиток, котрі, мабуть, залишились від первісної підлоги собору. Під час розкопок фундаменту відкрито кам'яний саркофаг, імовірно, поховання будівничого собору – князя Ярослава Осмомисла.

Окрім соборів, до монастирських ансамблів входили й інші споруди – трапезні, підсобні приміщення та ін. У деяких випадках до основних елементів забудови додавалися й печерні комплекси (Києво-Печерський, Ільїнський у Чернігові, Бакотський на Дністрі та інші монастирі).

6 Ремесла і торгівля

Важливе місце в господарському житті належало ремісничому виробництву, яке розвивалося в основному в містах.

Провідною галуззю була чорна металургія, яка разом із землеробством становила основу економічного розвитку країни. Залізо добувалося із болотних руд. Виплавлялося воно у спеціальних горнах. Як правило, залишки цього виробництва фіксуються за межами міст. На Русі застосовувались як залізні, так і сталеві вироби. Горни, в яких виплавляли залізо, називалися сиродутними, оскільки під час плавки в них нагніталось непрогріте повітря. Унаслідок плавки отримували губчастий

шматок заліза – так звану крицю. Потім її неодноразово проковували для видалення шлаку. Сталь використовувалася в основному для наварки лез чи робочих частин знарядь праці, для виготовлення зброї тощо.

Асортимент виробів із заліза включав близько 150 найменувань: ремісничі інструменти, зброя, предмети домашнього начиння, кінська зброя, спорядження вершника, деякі види прикрас. Досконалим був ковальський інструмент, який мало в чому змінився і за пізніших часів. У деяких виробках висока якість металу доповнювалася функціональною досконалістю форм та художнім оздобленням. Прикладом може служити меч із написом «Коваль Людота», знайдений у с. Хвощевате на Полтавщині.

Майстри володіли усіма видами обробки кольорових металів (золота, срібла, міді), відомими за середньовічних часів: литвом, волочінням дроту, сканню або філігранню, зерню, емаллю, технікою свинцевих та олов'яних відливок. Відомі залишки кількох ювелірних майстерень, проте основним джерелом інформації є матеріали численних скарбів, до складу яких входять різноманітні й оригінальні вироби.

Та наймасовішу продукцію поставляло на ринок гончарне виробництво. Для епохи Київської Русі це насамперед кружальний посуд – найчисленніша категорія знахідок, обов'язковий атрибут культурного шару усіх поселень. Цей продукт ремісничого виробництва містить найбільш доступну інформацію про хронологію археологічних пам'яток чи окремих об'єктів.

За своїм функціональним призначенням давньоруський посуд поділяється на кілька типів: горщики, корчаги, глечики, миски, миски-сирниці, сковорідки, кубки. Горщики трапляються найчастіше. Вони мали відігнуті назовні вінця й невисоку шийку. На денцях частини керамічних виробів фіксуються так звані клейма, що вирізалися на поверхні гончарського круга й відбивалися на денцях. Стінки посудин нерідко були орнаментовані хвилястими чи паралельними лініями.

До гончарних виробів належать світильники, полив'яні фігурки людей, тварин, вершники на конях, глиняні яйця-писанки. Особливе враження справляли різнокольорові полив'яні

плитки, що використовувалися для мостіння підлоги чи облицювання стін храмів, князівських та боярських приміщень. Вони мали невеликі розміри, квадратну, прямокутну або трикутну форму.

Для виготовлення різноманітних виробів широко застосовувалася також кістка. З неї виготовляли руків'я ножів, ручки дзеркал, обклашки луків і сідел, наконечники мисливських стріл, гребінці, писала, іконки, шахові фігурки. Частину виробів прикрашали циркульним та іншими орнаментами.

Високого рівня розвитку досягли в Київській Русі галузі ремесла, пов'язані з будівельною справою: дерево- і каменеобробні, виготовлення цегли (плінфи) й вапна. Із деревини будувалися житлові та господарські споруди, численні християнські храми, оборонні стіни навколо міст і замків. Із дерева виготовляли також різноманітні господарські та побутові речі: вози, сани, човни, меблі, посуд. Утилітарність більшості дерев'яних виробів зумовлювала їхню художню досконалість. Тесля чи столяр був водночас і вмілим різьбярем.

Кам'яне будівництво потребувало різних спеціалістів – архітекторів-будівельників, цегельників, мулярів, майстрів випалення вапна та ін. Окрім того, з каменю виготовляли жорна, дрібну пластику (хрестики, іконки, форми для лиття), архітектурно-декоративні деталі (карнизи, капітелі, деталі порталів та ін.), точильні бруски. У галицькому, чернігівському, а також у володимиро-суздальському зодчестві використовувалася техніка білокам'яної кладки з елементами різного оздоблення.

Спеціалізованим виробництвом, притаманним лише Південній Русі, було добування й обробка пірофілітового сланцю-шиферу, поклади якого містилися на Овруцькому кряжі (Житомирщина). Там функціонували також спеціалізовані майстерні, в яких виготовляли пряслиця, натільні хрестики, підвіски. Використовували шифер і для оздоблення давньоруських храмів. Доволі поширеними були також майстерні з обробки бурштину.

Активно розвивалися й такі різновиди ремесел, як кравецьке, обробка шкіри й пошиття взуття. На Русі була відома золотна вишивка, що використовувалася для прикрашання речей церковного вжитку та одягу феодальної знаті.

Поряд із ремісничим виробництвом активно розвивалися товарний обіг і **торгівля**. Протягом усього періоду існування давньоруської державності характер і напрями економічного обміну не були сталими і пройшли кілька етапів у своєму розвитку. Цьому сприяло вигідне географічне положення Русі, через територію якої пролягало кілька великих торговельних шляхів, зокрема знаменитий шлях «із варяг у греки».

На першому етапі розвитку торговельних операцій основним був східний напрям. Виразним свідченням цього є знахідки скарбів та окремих арабських монет-дирхемів, бронзових замочків у вигляді фігурок коня, барана, лева; намисто із гірського кришталю. Проте основою цих зв'язків була насамперед глобальна посередницька торгівля по одній із гілок Великого шовкового шляху, що з'єднував цивілізації Сходу і Заходу.

У південному напрямі протягом століть переважали русько-візантійські відносини, про що свідчить, зокрема, амфорна тара IX-X ст., знайдена в багатьох містах – у ній доставляли на східнослов'янські землі вино, олію, можливо, нафту. Разом із амфорами на Русь потрапляв і столовий візантійський посуд. Дещо пізніше збільшується обсяг імпортного художнього керамічного та металевого начиння, християнської атрибутики, зокрема книг. До Візантії везли, окрім традиційних хутра, шкіри, воску, меду, й деякі ремісничі вироби.

Були започатковані й русько-західноєвропейські зв'язки, про що свідчать знахідки скляних намистин та гем, а також мечів із рейнських майстерень. Скандинавські імпорти IX-X ст. представлені знахідками зброї, прикрас, фібул, пряслиць та інших виробів із чорного стеатиту.

Водночас розвивалася і внутрішня торгівля. Особливо помітним було зростання її рівня між великими містами. Під час торговельних операцій часто діяла схема «товар на товар», хоча й гроші уже стають важливим фактором економічного піднесення. На першому етапі існування давньоруської системи торгівлі основною грошовою одиницею був срібний арабський дирхем.

Після прийняття християнства київська великокнязівська адміністрація запровадила власну карбовану монету за золотим («злотник») та срібним («срібляник») номіналами. Заміна

карбованої монети стандартизованими за вагою та формою зливками срібла (так званих гривень «київського типу» шестикутної форми) у грошовій системі Русі відбулася в середині XI ст.

Подальший розвиток економіки стимулював збільшення товарної маси й розширення дрібної міської торгівлі (на селі, як і раніше, панував натуральний обмін). Водночас відчутно проявився й монетний «голод», що спричинило дефіцит монет. За цих умов на Русі у XII-XIII ст. набуває поширення обіг шкіряних грошей.

7 Писемність та мистецтво Київської Русі

Однією із складових, що характеризували рівень культури Київської Русі, стала **писемність**. Вона була відома слов'янам ще до зародження держави, коли вони використовували так звані «черти і різи». Це підтверджується й археологічними знахідками: на деяких із них – пряслицях, уламках посуду чи кістках тварин, фіксуються написи у вигляді рисок, знаків тощо.

Запровадження християнства сприяло виникненню письма, якого потребували і держава, і церква. За основу було взято грецький алфавіт, доповнений спеціальними знаками з метою досконалішого передавання особливостей слов'янської фонетики.

Спочатку в слов'янській азбуці додаткових літер було не 19, як у пам'ятках книжної писемності XI ст., а значно менше. Азбука, виявлена на стіні київського Софійського собору, складалася із 27 літер, із них 23 були грецькими, а решта служила для вираження звуків Б, Ж, Ш, Щ.

Після запровадження християнства набуло поширення удосконалене слов'янське письмо – кирилиця, яке витіснило стару писемність. Новими письменами створені видатні книжкові пам'ятки, але відомі й написи на пряслицях, горщиках, корчагах, голосниках, ливарних формочках та інших предметах домашнього вжитку. Трапляються вони й на металевих виробах, цеглі, стінах багатьох церков. Важливими пам'ятками писемності, знайденими в основному в північнослов'янських містах, є берестяні грамоти. На території сучасної України вони зафіксовані лише у Звенигороді на Львівщині, через несприятливі

умови для їх збереження. Про грамотність населення Київської Русі свідчать численні знахідки писал-стилів із заліза чи бронзи, якими виводилися знаки на дощечках, покритих воском, на бересті або штукатурці. Й хоча сліди писемності зафіксовані в основному в міських шарах, знахідка уламка горщика XII ст. на поселенні Автуничі з проханням допомогти рабу М... (Миколі, Микулі?) свідчить, що грамотними були й дехто із сільського люду.

Музичне мистецтво в Київській Русі досягло високого рівня, свідченням цього є фольклорна спадщина, давньоруський культовий спів, музика княжого двору, ратна музика.

Великий інтерес становить музика княжого двору. За свідченням істориків, починаючи з середини X ст. прийоми іноземних послів проходили під музичний супровід. Цей звичай запровадила княгиня Ольга, яка під час свого перебування у Константинополі 945 р. була вражена грою на різних інструментах. Учасниками князівських розваг були співці – сказителі билин, скоморохи, при дворі утримували професійних музикантів, танцюристів. Унікальні відомості про інструментарій Київської Русі дають фрески Софійського собору. На них, зокрема, зображено музик, які грають на духових та струнно-щипкових інструментах.

У культурно-мистецькій спадщині Київської Русі значне місце посідає церковний спів. Давньоруські одноголосні церковні наспіви називалися знаменним розспівом (від давньослов'янського «знам'я» – знак). Запозичений з Візантії, знаменний розспів збагатився традиціями народного співу.

Багата й різноманітна спадщина часів Київської Русі стала міцним підґрунтям для формування професійної музичної культури українського народу.

Образотворче мистецтво. Провідними жанрами образотворчого мистецтва Київської Русі були мозаїка, фреска, іконопис та книжкова мініатюра.

Жанри монументального живопису – *фреска і мозаїка* – склалися на основі візантійських шкіл. Фресками – розписами водяними фарбами по сирій штукатурці – вкривалися стіни православних храмів. Мозаїчні зображення набиралися зі смальти – спеціального кольорового скла. У Софійському соборі

мозаїки, палітра яких нараховує 177 відтінків, прикрашають центральну частину, передусім вівтар. Смальту майстри закріплювали у штукатурці під різними кутами, що надавало мозаїкам здатність мерехтити і ніби рухатись у світлі сонячних променів і свічок. Головна мозаїка – велична і сувора фігура Христа-Вседержителя на склепінні центрального купола, але, напевно, найбільш знаменита мозаїчна Богоматір – Оранта – Діва Марія, яка підняла у молитовному жесті руки, постає на золотому мерехтливому фоні на склепінні вівтарної апсиди.

Усі стіни, стовпи і склепіння Софійського собору вкривав фресковий живопис, що тематично вкладався у три цикли: євангельські, біблійні сюжети і життя святих – заступників княжого роду. Стіни веж, що не були культовими приміщеннями, прикрашені фресками, написаними на світські побутові теми («Скоморохи», «Полювання на ведмедя», інші). До наших днів найкраще зберігся портрет жінок великокняжої сім'ї. Софійський собор доніс до нас єдині у всій Європі зразки світського монументального живопису XI ст.

У прямому зв'язку з введенням християнства перебуває виникнення і розвиток традиції *іконописного* мистецтва. Ікони писалися на дошках, вкритих особливим ґрунтом, фарбами, розтертими на яєчному жовтку. Теми, композиції, колірна гама зображень на іконах підкорялися суворим правилам – канону. Найдавніші з ікон, які збереглися до сьогодні, датуються приблизно часом князювання Володимира Мономаха.

Поява мистецтва *книжкової мініатюри* збігається з появою найдавніших писемних пам'яток. Рукопис з кольоровими ілюстраціями називався «лицьовий». Зображенням трьох євангелістів було прикрашене Остромирове Євангеліє, «лицьовим» є знаменитий «Ізборник» Святослава. 61 мініатюру містив Радзивілівський літопис XV ст., який є списком з рукопису XIII ст. Крім сюжетних ілюстрацій, книги багато орнаментувалися.

Ювелірне мистецтво посідало особливе місце у культурі Київської Русі X-XIII ст. Твори художньої металообробки за своєю інформативністю значно перевищували всі інші види мистецтва, в тому числі й архітектуру, живопис, скульптуру. Чимало знахідок входило до складу скарбів, захованих за часів

воєнної загрози. У багатьох із них виявлено цілі гарнітури святкових та буденних уборів княгинь чи бояринь. Такий убір складався із вінця, з боків якого на ланцюжках (ряснах) спускалися колти-підвіски із намистин, медальйонів, нерідко виготовлених із золота. Пізніше, у XII-XIII ст., складається стилістично єдине убранство із тих же типів прикрас, що й золоті з емалями, але вже зі срібла з черню. Особливу увагу привертають колти (зірчасті, круглі, з ажурною каймою або з намистин, кульок, без кайми), сережки із трьома намистинами кільця, шийні гривні, намиста, ланцюжки (плетені, із порожнистих бляшок або кілець), браслети з мотивами рослинного та геометричного орнаменту, із зображеннями птахів, людей, звірів, виті браслети (з чорненими наконечниками), персні, чаші й т. ін. У деяких скарбах були представлені елементи чоловічого вбрання, парадний посуд, коштовні християнські символи.

Мистецтво відливок у так званих імітаційних формах винайшли київські майстри у XII ст. У цій техніці виготовлялися прикраси, що імітували коштовні речі й призначалися для широкого попиту. Монополією ливарників столиці Київської Русі було виготовлення хрестів-енколпіїв, котрі мали попит і за межами країни.

Високою технологічною досконалістю вирізняються давньоруські перегородчасті емалі. Ця складна техніка, запозичена з Візантії в X-XI ст., набула особливого поширення у XII-XIII ст. У ній виготовлялися князівські діадеми й барми, медальйони і колти, хрести, оклади книг.

Мистецтвом черні давньоруські майстри оволоділи ще в X ст., однак найвищої майстерності досягли у XII-XIII ст. Відомі численні знахідки, виготовлені в цій техніці, – колти, медальйони, персні, хрести-енколпіїв, браслети-наручі. Вражає декоративність зображень на цих виробах, їхня технічна й функціональна довершеність.

Галуззю, тісно пов'язаною з виробництвом емалей, було склоробство. У майстернях виготовляли мозаїчну масу – смальту, віконне скло округлої форми, деякий посуд, скляні браслети і намисто, персні та інші речі. Оволодіння секретами скловаріння

на Русі відносять до кінця X – першої половини XI ст., а його розквіт припадає на XII-XIII ст.

Давньоруські ювеліри та їхні шедеври були відомі не лише на Русі, вони нічим не поступалися виробам зарубіжних майстрів, а нерідко й перевершували їх.

Висновки

Давньоруська культурна спадщина справедливо займає видатне місце в скарбниці світової духовної культури. Надбання давніх слов'ян стали тим підґрунтям, на якому зросла неповторна культура Київської Русі – держави, яка існувала з IX до середини XIII ст. і була одна з найбільших монархій раннього Середньовіччя.

У розвитку культури Київської Русі проявлялися як загальні закономірності, так і національні особливості. Принциповим рубежем у її розвитку стало запровадження християнства. І хоча вплив Візантії був доволі відчутним, у культурі світські елементи були сильнішими. У відносно короткі терміни Київська Русь зробила величезний крок, вийшовши на загальноєвропейський культурний рівень, а в деяких її сферах перевершивши його. Значних успіхів було досягнуто в мистецтві, архітектурі, літературі. Нові тенденції, більша регіональна своєрідність з'явилися у період феодалної роздробленості.

Культура Київської Русі не була однорідним, уніфікованим явищем, оскільки вона формувалась і розвивалась на поліетнічній основі та мала широкий вплив на розвиток культур сусідніх народів.

Питання для самоконтролю

- 1 На якій території відбувався процес етногенезу слов'ян?
- 2 З носіями яких археологічних культур ідентифікуються венеди, анти та склавини?
- 3 Яким був соціальний устрій слов'янських племен часів «воєнної демократії»?
- 4 Яким був пантеон слов'янських язичницьких богів?
- 5 У чому полягала складність і суперечливість запровадження християнства на Русі?
- 6 Яка споруда вважається першим кам'яним храмом Київської Русі?
- 7 Як поєдналося християнство та язичництво у виробках давньоруського прикладного мистецтва?
- 8 Який внесок у культурний процес Київської Русі зробили Володимир Великий та Ярослав Мудрий?
- 9 Які пам'ятки Київської Русі дійшли до наших часів? Назвіть їх особливості.
- 10 Як розвивалося давньоруське містобудування?
- 11 Яким був процес виготовлення заліза і які вироби виготовляли з нього давньоруські ремісники?
- 12 Якою була грошова система Київської Русі?
- 13 З якими країнами Київська Русь мала торгівельні зв'язки?
- 14 Якими є свідчення розповсюдження грамотності в Київській Русі?
- 15 Назвіть основні етапи розвитку слов'янської писемності.
- 16 Якими були сюжети та техніка виконання зображень у Софійському соборі?
- 17 Якими були традиційні жіночі прикраси в Київській Русі?
- 18 У яких техніках працювали давньоруські майстри-ювеліри?
- 19 Який вплив справила культура Київської Русі на розвиток культури Європи?

Список літератури

- 1 Археологія України: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005.
- 2 Барская Н.А. Сюжеты и образы древнерусской живописи. – М., 1992.
- 3 Бочаров Т.Н. Художественный металл Древней Руси. – М., 1984.
- 4 Давня історія України: У 3 т. – К., 2000.
- 5 Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985.
- 6 Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997.
- 7 Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994.
- 8 Історія української культури: У 5 т. – К., 2001. – Т. 1.
- 9 Історія української культури: Навч. посібник / За ред. О.Ю. Павлової. – К.: Центр учбової літератури, 2012.
- 10 Історія української культури: Курс лекцій. – Харків: Вид-во «ФІНН», 2010.
- 11 Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник / С.М. Клапчук, Б.І. Білик, Ю.А. Горбань та ін.; За ред. С.М. Клапчука. – 6-те вид., випр. і доп. – К.: Знання-Прес, 2007.
- 12 Культурологія: Навч. посібник / Автори-укладачі О.І. Власенко, Ю.В. Зайончковський. – Харків: Парус, 2007.
- 13 Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.
- 14 Толочко П. И Древний Киев. – К., 1983.
- 15 Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996.